

Білошицький С.В.

РОЗКОЛИ ТА ПОГЛИНАННЯ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ ЯК ЗАСІБ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ РКП(Б) В УКРАЇНІ В 1917—1925 РР.

Аналіз причин сходження в 1917—1925 рр. з політичної арени України ряду впливових партій засвідчує, що вони в різні періоди зазнавали значного і цілеспрямованого тиску з боку більшовиків з метою внесення в їх ряди різноманітних організаційних розколів, ідейних розшарувань, перенадження впливових політиків, поглинання низових партійних організацій тощо. Останнє в кінцевому рахунку сприяло зміцненню КП(б)У, ліквідації монопартійної системи. Розробці цих питань виняткову увагу приділяв В.Ленін. Лише за період з жовтня 1917 по грудень 1920 р. вони розглядаються в більш ніж у 150 його роботах, у тому числі в 35 — йдеться про українські партії¹. На його думку, щоб забезпечити зростання впливу більшовицької партії, їй потрібно проводити, по-перше, політику класово витриману, принципову і у той же час надзвичайно гнучку, таку, що враховує загальне розшарування сил у конкретній ситуації в кожній з партій; по-друге, послідовно і систематично боротися усіма засобами з партіями, коли вони переходять у табір контрреволюції або коливаються в її сторону, і домагатися політичних поступок і угод, коли вони роблять кроки назустріч пролетаріату. “Наше завдання довгий час буде складним і двоїстим, — говорив у зв’язку з цим В.Ленін на VIII з’їзді РКП(б). — Ці партії довгий час неминуче робитимуть крок вперед, два назад, тому що вони засуджені на це своїм економічним становленням... Від нас вимагатиметься часта переміна лінії поведінки, що для

поверхневого спостерігача може здатися дивним і незрозумілим”².

Вже літом 1917 р. внаслідок потужної агітаційної роботи більшовиків в осередках українських соціал-демократів утворилися групи лівих радикалів. В червні група “лівих” у кількості 40 чоловік відкололася у Києві³. Трохи пізніше подібна група утворилася в Катеринославі. Як відмічала С.Гопнер, “її представники в Раді і в Думі підтримували нас проти наших противників в таких питаннях, як озброєння робітників, організація Червоної гвардії, упритул до нашого основного гасла “Вся влада Радам”⁴.

У листопаді-грудні 1917 р. аналогічні групи виникли в Одесі, Харкові, Полтаві, Черкасах та інших містах. Загалом у цей час “лівих” українських соціал-демократів налічувалося близько 225 чоловік, серед яких найбільш відомими політиками були Ю.Медведев (Харків), П.Буценко (Полтава), Є.Касьяненко, Є.Неронович, Пащенко, М.Врублевський, Г.Тимофєєва (Київ) та ін.⁵.

Усвідомлюючи важливість підтримки розкольницьких настроїв в середовищі УСДРП, з метою зменшення її впливу на суспільні настрої в окремих регіонах робилися спроби організаційного оформлення при комітетах РСДРП(б) груп так званих “українських більшовиків”. Вони створювалися з числа комуністів, які добре володіли українською мовою, та “полівівших” соціал-демократів для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення та особового складу українізованих військових частин і команд. Така секція була створена, наприклад, при Одеському комітеті РСДРП(б). До неї входили А.Власенко, М.Матяш, М.Мартиш, А.Наконечний, К.Юхимець та ін. Вона провела значну пропагандистську роботу серед гайдамацьких куренів та українізованих команд ряду кораблів Чорноморського флоту, що знаходилися під впливом агітаторів УСДРП.

Оцінюючи реальні результати діяльності “лівих” з УСДРП в той період, історик І.Курас відмічав, що “в результаті розколів частина місцевих організацій УСДРП взагалі перестала існувати. Контакти більшовиків з “лівими” у Радах та інших масових організаціях сприяли більшовизації останніх”⁶.

Протягом наступних місяців більшовицьке керівництво поглиблювало розкол в УСДРП, організаційно та матеріально підтримуючи “лівих”. Їх представники включалися до складів ЦВК Рад України, обраних на I (3 чол.) та II (7 чол.) Всеукраїнських з’їздах Рад, а також до Тимчасового повстанкому (дев’ятки) (2 чол.), утвореного у квітні 1918 р. Частина “лівих” (М.Врублевський, Г.Тимофєєва та ін.) входили до складу місцевих повстанкомів⁷.

“Тепер, — говорив В. І. Ленін у грудні 1918 р., — ми знаємо цілі партії, які прийшли до нас, які хочуть працювати разом з нами”⁸. На його думку, процеси диференціації опозиційних партій мали поглиблюватися, і тому він обґрунтував необхідність переходу до політики угоди з дрібною буржуазією, насамперед з середнім селянством. За В.Леніним, це було можливим в разі розколу опозиції за формулою: “контрреволюцію відсікати, культурно-буржуазний апарат використовувати”⁹.

З кінця 1918 р. в УСДРП склалася “ліва” фракція. На VI конгресі партії (10—12 січня 1919 р.) вона організаційно пориває з офіційною більшістю і перетворилася в самостійну партію, яка отримала назву УСДРП незалежні. Її очолили М.Ткаченко, А.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, А.Річицький, М.Авдієнко, М.Яворський та ін. У резолюції з поточного моменту, запропонованій VI конгресу, УСДРП (незалежні) висунули нове гасло перетворення “суверенної самостійної і незалежної УНР” у “суверенну, самостійну і незалежну Українську соціалістичну республіку”¹⁰.

12 січня 1919 р. фракція вирішила створити свою окрему партію, обрала організаційний комітет, що підготував відповідну платформу, опубліковану 22 січня 1919 р. у першому номері органу “незалежних” — газеті “Червоний прапор”. Проте навесні 1919 р. серед “незалежних” виник новий розкол, викликаний дискусією про ставлення партії до повстанського руху. Ліва частина “Незалежних” відмовилася від збройної боротьби проти радянської влади в Україні¹¹.

25 квітня 1919 р. фракція “лівих незалежних” у Київській Раді робітничих депутатів виступила із закликом до робітників. У ньому вона проголосила на словах свою відданість соціалістичній революції і як мінімум визнала “економічну програму комуністів”, а як максимум — “її послідовне втілення у життя” за умови, що остання буде уточнена. “Ліві незалежні” претендували на право представляти “українського пролетаря” в Комінтерні. 4 травня було прийнято рішення оголосити правих (“незалежних”), контрреволюціонерами, об’єднати навколо тимчасового комітету “ліві” елементи і таким чином створити нову партію під назвою “УСДРП — незалежні (ліві)”. Все це разом узятє й визначало тактику КП(б)У, щодо “незалежних (лівих)”. Уже в квітні 1919 р. ЦК КП(б)У наголошував, що “необхідне найуважніше ставлення” до тих організацій і окремих членів “незалежних”, які не поділяють офіційного курсу УСДРП і організаційно поривають з нею. Їм надавалося право видавати свої газети, обиратися до радянських органів аж до ЦВК. З 22 травня почав виходити орган лівих “незалежних” — газета “Червоний стяг”¹².

Наприкінці 1919 р. на своєму з’їзді прийняла рішення про самоліквідацію і входження в РКП(б) РСДРП (інтернаціоналістів). Відповідно, розпускалися її невеликі організації в Україні¹³.

Лідери правих “незалежних” М.Ткаченко, А.Річиць-

кий і ін. виношували ідею створення нової партії, але вже під комуністичним прапором. Після підготовчої роботи і розробки М.Ткаченком й А.Речицьким проекту програми 22—25 січня 1920 р. відбувся I (установчий) з'їзд УКП. Розпустивши всі організації УСДРП — “незалежних” і прибравши нову назву “Українська комуністична партія”, з'їзд задекларував прагнення очолити “українську революцію” як “єдиного відтепер справжнього виразника класового руху пролетаріату України”¹⁴.

Не обминули ці тенденції і УПСР. Ще в листопаді 1917 р., на III з'їзді УПСР, склалося “ліве” крило, представники якого виступили з критикою соціальної, у першу чергу аграрної, політики Центральної Ради. З 23 лютого 1918 р. його лідери (І.Михайличенко, В.Блакитний, О.Шумський, М.Полоз і ін.) почали видавати свою газету “Боротьба”, у якій заявили про розрив з старим курсом УПСР¹⁵. У травні-червні 1918 р., після IV з'їзду УПСР, відхід її “лівої” частини був оформлений офіційно. Обраний на з'їзді ЦК партії, до складу якого ввійшли представники переважно лівого крила (Л.Ковалів, А.Заливчий, Г.Михайличенко, Лашкевич, В.Приходько, М.Шраг — члени ЦК; Корж, М.Чечель - кандидати в члени ЦК) 3-го червня 1918 р. ухвалив постанову в справі внутрішньої тактики партії, згідно з якою розпускалися всі організації і комітети УПСР і мала розпочатися підготовка до створення нової нелегальної партії¹⁶.

Основним моментом розбіжностей “лівого” ЦК з більшістю так званої “центральної течії” було ставлення до гетьманського режиму. У червневій платформі “ліві” охарактеризували гетьманський уряд як “реакційно-буржуазний” і висловилися “проти угодовства з теперішньою політикою входження в гетьманський уряд демократичних елементів”.

В жовтні 1918 року II з'їзд КП(б)У визнав лівих есерів як партію, що стоїть на радянській платформі і з ок-

ремими організаціями якої можливе укладення технічних вимог¹⁷. 4 листопада 1918 р. у резолюції про тактику ЦК “лівих” визнав “необхідність організації негайного класового озброєного повстання в Україні... і переходу влади в руки робітників і найбіднішого селянства, організованих у Ради депутатів”¹⁸.

Наприкінці січня — на початку лютого 1919 р. керівництво лівих есерів направило в Харків делегацію на чолі з В.Блакитним для переговорів про входження їх представників до радянського уряду. У ході переговорів В.Блакитний взяв зобов’язання розпустити свій Центрревком і співробітничати з радянською владою¹⁹.

Паралельно “ліві” вжили заходів до завершення ідейно-організаційного оформлення партії. Після кількох невдалих спроб відтворити єдину УПСР вони скликали V з’їзд УПСР (3—11 березня 1919 р.), що був оголошений установчим з’їздом нової партії — Української партії соціалістів-революціонерів (комуністів). З’їзд визнав, що “комуністичний характер сучасної революції ставить за умову її успіху диктатуру пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади Рад”²⁰.

На початку 1919 року почастишали випадки масового прийому до КП(б)У вихідців з різних партій. У лютому Олександрівський комітет прийняв у КП(б)У групу колишніх членів місцевої меншовицької організації. Група лівих соціал-демократів (інтернаціоналістів) була прийнята Київським комітетом КП(б)У. Перехід у КП(б)У лівих есерів спостерігався в цей період у Луганську, бундівців — у Чернігові, Катеринославі й інших містах²¹.

Н.Махно відмічав, що в цей період підтримка більшовиками лівих есерів дозволила першим “з особливим задоволенням витягти з такого положення відомі вигоди...”. Більшовики подали сигнал членам інших партій про готовність їх прийняти до себе на вельми почесних умовах. “Влада, крок за кроком, почала допускати знову

вихід анархістської преси; почала розбиратися, з якими анархістами варто рахуватися, а з якими не слід... Найбільше обізнаний в сфері гендлярського пристосування елемент перестає думати про організацію свого руху; він перебігає до більшовиків, залишаючись із званням анархіста... що навчилися нібито щось розуміти, що навчилися красиво говорити і писати, потягнулися цілими рядами, над фронтом трудящих мас, що борються зі зброєю в руках, у більшовицькі культосвітні відділи консультантами..."²²

З метою підтримки тих, що відкололися від УПСР та УСДРП, в травні 1919 р. ВУЦВК попередив усі виконкоми та надзвичайки: "за утиск лівих есерів (комуністів) і незалежників-лівих винні будуть відповідати за всією суворістю законів революційного часу, як за діяння, спрямовані проти революції"²³. ЦК КП(б)У виділив УПСР(к) в радянському урядові посади керівників Наркомосу, Наркомфіну, Наркомюсту, заступників керівників ряду наркоматів та місця в ВУНК і Реввійськраді²⁴.

22 червня 1919 року Г.Пятаков запропонував політбюро ЦК КП(б)У включити до порядку денного питання про ліквідацію УПСР(к) шляхом поглинання її КП(б)У на таких умовах: частина ЦК УПСР(к) персонально включається в ЦК КП(б)У; всі місцеві організації УПСР(к) розпускаються; персональний прийом членів УПСР(к) у КП(б)У. Проте політбюро вирішило обмежитися проведенням переговорів з есерами, не висуваючи їм конкретних умов²⁵.

6 серпня 1919 року ЦК УПСР (комуністів) і ЦК УСДРП (незалежних-лівих) підписали акт про злиття й утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів) з девізом: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"²⁶. У перших же своїх програмних документах нова партія поспішила заявити, що вона "бере на себе репрезентацію українського комуністичного руху"²⁷.

Процес розколу та розкладання найбільш впливових єврейських партій — Бунду і Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) на Україні проходив не менш інтенсивно, ніж українських і загальноросійських. До кінця 1918 р. “ліві” групи з’явилися в бундівських організаціях Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава. На трудовому конгресі в січні 1919 р. фракція Бунду розкололася на дві частини. У березні 1919 р. її ліва частина, очолювана М. Рафесом, відокремилася від Бунду і створила самостійну партію з назвою “Комуністичний Бунд”²⁸.

III з’їзд КП(б)У у резолюції “Про ставлення до дрібнобуржуазних партій” визначив, що не заперечує проти прийому членів лівого Бунду до КП(б)У і навіть дозволяє у “виняткових випадках перехід до нас окремих визначних представників цих партій допустимим без попереднього стажу, але з санкцій місцевого партійного центра або ЦК”²⁹. Одним з таких, без сумніву, вважався ідеолог і організатор розколу Бунду, лідер новоутвореного Комуністичного Бунду М.Рафес. Саме його делегував КомБунд до складу ЦВК у травні 1919 року³⁰, і саме він виявився одним з впливових діячів Комуністичної партії 20-30-х років. Його політичний портрет дуже яскраво намалював свого часу А.Гольденвейзер. На його думку, “Рафес був, безсумнівно... яскравою особистістю... Натура діюча і практична. ... у лютому 1918 р. ...він із великою мужністю боровся проти більшовизму і викривав його. У 1919 році він став комуністом і з великою старанністю керував нічними обшуками для вилучення “надлишків”. А в 1920 році, під час третього перебування більшовиків у Києві, Рафес користувався таким впливом у київському губревкомі, що його в жарт називали “губ-Рафесом”³¹.

В травні 1919 року Комуністичний Бунд і Об’єднана єврейська комуністична робітничка партія, що виділилася в березні 1917 р. з Об’єднаної єврейської соціалістичної

робітничої партії, утворили Єврейський комуністичний союз (Комфарбанд), що вступив у тісний контакт із КП(б)У³². За дорученням більшовиків Комфарбанд наніс ряд нищівних ударів по своїх колишніх однопартійцях. Активіст Комфарбанду Левіт з Волині звітував: “13 липня вночі ми провели разом з Надзвичайною комісією обшуки у відомих представників єврейської контрреволюції й у відповідних установах. Дві особи заарештовані. Це дуже активні єврейські контрреволюціонери”³³. За спостереженнями іншого комфарбандівця у Фастові “деякі молоді “закомісарились” і зовсім забули, що вони члени партії”³⁴.

ЦК КП(б)У вирішив питання про забезпечення Комфарбанду коштами, а 18 серпня 1919 р. оргбюро схвалило постанову “Про злиття Комфарбанда з КПУ”, згідно якої “Комфарбанд як самостійна організація... оголошується розпущеною; перереєстрація членів Комфарбанду для вступу в лави КП(б)У проводиться особливою комісією у складі представників Комфарбанду і КП(б)У, призначених КП(б)У або НК; остаточне затвердження перереєстрованих членів залишається за комітетами КП(б)У”³⁵.

Наприкінці 1919—початку 1920 р. ліві угруповання всередині Бунду помітно посилилися. На VII Всеросійському з’їзді Рад (грудень 1919 р.) його ліва фракція, наприклад, виступила проти офіційної лінії партії. В квітні 1920 р. XII конференція Бунду в резолюції “Про поточний момент і завдання нашої партії” визнала, що “...радянська система одержує усе більш широке визнання в лавах пролетаріату”, що тільки шлях радянської влади “зможе забезпечити перемогу революції”. При цьому було заявлено, що “... наступив момент, коли Бунд може відмовитися від своєї офіційної опозиційної позиції і взяти на себе відповідальність за політику радянської влади”³⁶. Фактично на конференції Бунду відбув-

ся його черговий розкол, у результаті якого права меншість на чолі з Абрамовичем вийшла з партії і продовжувала боротьбу проти радянської влади. Ліва частина Бунду звернулася до ЦК РКП(б) з пропозицією про об'єднання з Комуністичною партією³⁷.

ЦК РКП(б) доручив комісії в складі Й.Сталіна, Л.Каменева і М.Крестинського вивчити це питання. Розглянувши пропозицію бундівців, що обумовили свій вступ до РКП(б) вимогою збереженням організаційної самостійності партії, ЦК РКП(б) 18 червня 1920 р. відхилив такий проект³⁸. Це рішення підтримав виконком Комінтерну, спеціальна комісія якого у відповідь на звернення Бунду підкреслила, що “збереження організаційної самостійності Бунду в межах РКП(б) призвело б до продовження організаційної й ідейної відчуженості однієї частини єврейського пролетаріату від іншого пролетаріату Росії”³⁹. Бунду було запропоновано розпустити свої організації, а його членам вступити до РКП(б).

В жовтні 1920 року Е.Квірінг доповів ЦК КП(б)У, що у київській організації Бунду сформувалося 3 течії. На конференції перемогла вкрай ліва частина, яка заявила, що вони хочуть видавати свій орган і просять субсидій ЦК КП(б)У дозволив Київському комітету “субсидіювати газету в тому випадку, якщо газета буде вести кампанію за організований перехід Бунду до Комуністичну партію”⁴⁰.

Організаційні та фінансові ресурси КП(б)У зробили свою справу. 5—11 березня 1921 р. XIII надзвичайна конференція Бунду 47 голосами при 26, що утрималися прийняла пропозиції Комінтерну⁴¹.

29 березня політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про вступ Бунду в КП(б)У”. При ЦК була створена спеціальна комісія для реалізації цього рішення. Після відповідної перереєстрації протягом 1921 р. члени бундівських організацій в Україні були прийняті до лав Ко-

муністичної партії. Права частина партії на чолі з Абрамовичем була вимушена емігрувати за кордон.

Подібні процеси проходили в 1919-1920 р. і в іншій дрібнобуржуазній партії - Єврейська комуністична партія ("Поалей-Ціон"). Політична лінія КП(б)У стосовно ЄКП була сформульована в циркулярному листі Київського губкому КП(б)У (січень 1920 р.) і в якому говорилося: "незважаючи на привласнення ними собі назви "комуністичної партії", вони залишилися тими ж націоналістами, що і буржуазні сіоністи, і більше думають про Палестину, чим про революційну роботу на місці. З вступом до нашої партії Єврейського комуністичного союзу (Комфарбанд) поза Комуністичною партією залишилися одні лише єврейські націоналістичні партії. Тому з нашого боку "ЄКП Поалей-Ціон" не повинна одержати ніякої ні моральної, ні матеріальної підтримки. Партійна організація, особливо наша єврейська секція, у письмовій і усній агітації повинна нещівно викривати дрібнобуржуазну, націоналістичну природу "Поалей-Ціон" у всіх її видах, так само як і залишків всіх інших єврейських угодівських партій"⁴².

Жорстка позиція КП(б)У стосовно ЄКП в умовах цілком очевидної тенденції формування монопартійної системи змушувала останніх шукати форми співпраці з владою. В березні 1920 року Харківська організація ЄКП на загальних зборах прийняла рішення влитися до лав КП(б)У, оскільки "у даний момент у ЄКП немає ніяких принципових розбіжностей з КП(б)У", а "подальше існування ЄКП дробить тільки комуністичні сили"⁴³.

Щоб примусити капітулювати інші частини ЄКП організації КП(б)У активізують діяльність своїх евсекцій (утворених за вказівкою ЦК РКП(б) з структур Комфарбанду)⁴⁴. Як відмічалось на пленумі ЄКП, що відбувся 9—15 червня 1921 року, "Євсекції посилюють боротьбу з нами. Репресії приймають систематичний характер, на-

ші клуби реквізуються, печатки віднімаються, товариші заарештовуються...”⁴⁵. Згідно резолюції пленуму, “всі перешкоди, що чиняться нам на місцях, не є непорозуміннями і помилками з боку окремих представників радянської влади на місцях, а результатом продуманого плану тієї кампанії, що ведеться євсекцією проти нас”⁴⁶.

Фактично ЄКП потрапила в організаційний глухий кут. Політбюро ЦК КП(б)У попередила ЄКП, що “боротьба з євсекцією є боротьба проти КП(б)У і РКП(б), а тому надалі вважатиме політику ЄКП шкідливою і в якій би то не було підтримці відмовлятиме”⁴⁷. Інстинкт самозбереження примусив керівництво ЄКП розіслати циркуляр своїм губкомам із завданням не піддаватися на провокації євсекції і “усякого роду виступи, що могли б лягти плямою на нашу партію”⁴⁸.

Нездатність проведення власної самостійної політики призвела до розпорошення та самоліквідації ЄКП в кінці 1921 року. Відповідно до директиви ЦК РКП(б) про вступ Єврейської Компартії “Поалей-Ціон” до РКП(б), ЦК останньої, враховуючи, що “українська організація “Поалей-Ціон” особливо насичена міщанством”, рекомендувала губкомам “виявляти виняткову пильність при прийомі в партію поалейціоністів”⁴⁹.

Проте напередодні своєї ліквідації ЄКП була використана більшовиками для знищення колишніх однопартійців - ЄСДРП (Поалей-Ціону). Спочатку, в лютому 1921 року, конференція ЦК ЄКП поставила завдання припинити “фракційне співжиття з ЄСДРП”⁵⁰, а вже в червні у Москву прибула делегація Вельтфарбанда, щоб “ліквідувати співіснування двох Поалей-Ціонських партій Фарбанду в Росії”. Делегація запропонувала ЄСДРП (П-Ц) оголосити себе комуністичною й об’єднатися з ЄКП (П-Ц). Пропозиція була відкинута, і ЄКП стала єдиною партією Фарбанду в Росії і пред-

ставником Фарбанду на III Конгресі Комінтерну⁵¹. Таким чином, наприкінці 1921 року в Україні внаслідок розколів та розпорошень припинили свою діяльність основні єврейські політичні партії.

Наприкінці 1919 — початку 1920 року більшовики, що вже мали великий досвід по організації розколів та поглинань партій, провели блискучу, з технічної точки зору, операцію по ліквідації Української комуністичної партії (боротьбистів).

За відпрацьованою технологією більшовики утворили в УКП(б) плацдарм для подальшого наступу на так звану “ліву частину” партії. КП(б)У примусила боротьбистів в січні 1920 року прийняти рішення про передачу всіх “повстанських” загонів, що знаходилися під впливом партії, у розпорядження командування Червоної Армії⁵²; у лютому — розпустити “Всеукраїнську вчительську спілку” та дати згоду КП(б)У виставити загальні списки на виборах до Рад⁵³. Після цього існування УКП(б) втрачало сенс, і більшовики “порадили” “лівій частині” партії рішуче відмежуватися від правих елементів: “Та частина боротьбистів, для яких стяг комунізму є дороговказна зірка, а не маска, повинна вступити в рішучий бій з правою частиною своєї партії і ліквідувати її”⁵⁴.

Рішення про доцільність та форми ліквідації УКП(б) приймалося в процесі інтенсивного листування в січні-лютому 1920 р. ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б), виконкому Комінтерну та В.Леніна. Зважаючи на те, що партія боротьбистів може з часом виступити ядром антибільшовицької опозиції, 6 лютого В.Ленін поставив перед КП(б)У завдання: “Усю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного й суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і

найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений політбюро і повідомлений Укрревкомові”⁵⁵. У той же день резолюція була схвалена ЦК РКП (б). На її основі розроблена і терміново передана в Харків для ЦК КП(б)У директива для всіх партійних організацій⁵⁶.

11 лютого 1920 р. ЦК КП(б)У затвердив вироблені на її основі “Тези про наше ставлення до боротьбистів”, розіславши їх разом з матеріалами про підривну діяльність боротьбистів усім губкомам КП(б)У. ЦК запропонував партійним організаціям “відкрити саму серйозну, уважну й енергійну кампанію проти партії боротьбистів”. У той же час ЦК звернув увагу партійних організацій на те, що в складі партії боротьбистів є революційні елементи і закликав залучити їх до лав РКП (б)⁵⁷.

24 лютого 1920 р. ЦК КП(б)У ухвалив опублікувати тези і розірвати блок з боротьбистами. Одночасно ЦК передбачив умови прийому боротьбистів до КП(б)У, вказавши, що він буде персональним, для кращої частини — без кандидатського стажу, а для інших — на загальних підставах⁵⁸. Проте, в зв’язку з тим, що наприкінці лютого була досягнута домовленість з ЦК УКП(б) про самоліквідацію партії, 26 лютого 1920 року ЦК КП(б)У ухвалив скасування блоку відкласти до Всеукраїнської конференції боротьбистів, що повинна була остаточно вирішити питання про розпуск своєї партії. Це рішення було схвалене політбюро ЦК РКП(б) 28 лютого 1920 року⁵⁹. Завдання КП(б)У тепер полягало в тому, щоб всіляко сприяти лівому крилу партії боротьбистів, що розуміло і відстоювало необхідність її самоліквідації.

Починаючи з середини лютого 1920 року, ряд місцевих організацій УКП(б) виступила із заявами про саморозпуск і бажання вступити до КП(б)У (Харківська, Переяславська та ін.)⁶⁰.

26 лютого 1920 р. Виконком Комінтерну одноголосно прийняв резолюцію, запропоновану В.Леніним та затверджену ЦК РКП(б)), у якій зазначив, що “партія боротьбистів, що називає себе комуністичною партією, на ділі відступає від принципів комунізму в ряді найважливіших питань”. Виконком Комінтерну відмовив боротьбистам у прийомі до своїх рядів, вказавши, водночас, що “справді комуністичним елементам боротьбистів ніхто не перешкоджає вступити до лав КПУ (більшовиків)”⁶¹.

Наприкінці лютого—початку березня ЦК УКП(б) провів переговори з ЦК КП(б)У щодо самоліквідації партії та умов входження її до Комуністичної партії. Цей курс “лівої” частини ЦК (В.Блакитний, Г.Гринько, П.Любченко, О.Шумський) зустрів відчутний опір правої частини активу партії. Зокрема, члена ЦК Кийко-Шелеста та частини керівників Правобережного бюро, Катеринославського і Чернігівського губкомів⁶². Проте партія була приречена, 11 березня губпартком УКП(б) Поділля вирішив на виконання резолюції Комінтерну “перейти до систематичної матеріальної ліквідації” партійної організації⁶³.

20 березня Всеукраїнська конференція УКП(б)⁶⁴, прийняла рішення схвалити курс ЦК на саморозпуск партії і доручила йому довести переговори з КП(б)У до логічного кінця⁶⁵. Конференцію чітко скеровував В.Ленін своїми телеграмами Х.Раковському (для Блакитного), О.Шумському, Й.Сталіну⁶⁶. 24 березня 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв постанову про ліквідацію партії: “1) Українська комуністична партія (боротьбистів) оголошується неіснуючою, її члени організовано переходять до КП(б)У за директивами ЦК, 2) ЦК УКП(б) розпускається”⁶⁷. Тоді ж була створена ліквідаційна комісія в складі А.Приходька, В.Блакитного та О.Шумського і почалася підготовча робота на місцях.

IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.), від-

значила, що “політика ЦК стосовно боротьбистів виходила з цілком правильних положень”, і схвалила “усі кроки ЦК на шляху угоди з боротьбистами”⁶⁸. ЦК КП(б)У 25 березня 1920 р. також розглянуло питання про розпуск партії боротьбистів і ухвалило випустити в зв’язку з цим об’єднаний маніфест, запропонувавши всім губкомам створити ліквідаційні трійки в складі двох більшовиків і одного боротьбиста⁶⁹. 28 березня було прийняте рішення зараховувати при вступі боротьбистів у Комуністичну партію партійний стаж з моменту розколу УПСР у травні 1918 р., а іншим — із моменту вступу в УКП(б)⁷⁰.

У квітні 1920 р. губернські і повітові ліквідаційні комісії провели основну роботу по розпуску місцевих організацій боротьбистів і прийому до членів Комуністичної партії лівої їхньої частини на основі індивідуальних заяв. Ця кампанія була завершена до травня 1920 р. З 15 тис. боротьбистів у Комуністичну партію було прийнято трохи більше 4 тис.⁷¹ Одночасно з партією була розпущена і їхня молодіжна організація (КЮС)⁷².

Підбиваючи підсумки кампанії по ліквідації УКП(б), В.Ленін заявив на IX з’їзді РКП(б): “Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було цілком неминучим, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т.Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшли в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв”⁷³.

“Для КП(б)У це був великий успіх, — відмічав Т.Гунчак, — бо вона здобула найчисленнішу і найвпливовішу соціалістичну партію, яка стояла на радянській платформі. Дуже важливо для майбутності КП(б)У було те, що боротьбисти збільшили число членів партії, які розмовляли українською мовою”⁷⁴.

Аналіз механізму ліквідації УКП(б) засвідчує, що керівництво КП(б)У зробило основну ставку на розкол керівних органів УКП(б). Останній став можливим внаслідок досягнення домовленостей більшовиків з рядом впливових боротьбистів, зокрема О.Шумським, Г.Гриньком, В.Блакитним, П.Любченком. У чому ж могли полягати домовленості, та які мотиви спонукали боротьбистів йти назустріч більшовикам? Не витримує критики “націонал-романтична” версія окремих авторів (Ф.Пітидо, В.Плющ та ін.), що пояснюють спробу “лівої частини” увійти до КП(б)У, щоб розколоти зсередини більшовиків або нав’язати КП(б)У нову державну (проукраїнську) політику. Щоб впливати на державну політику “ліва група” мала зберегти в межах КП(б)У основну частину УКП(б). Однак цього не відбулося. Згідно угоди більшовиків і боротьбистів, члени УКП(б), що вирішили вступати в КП(б)У, отримали лише 5 днів для того, щоб подати відповідні заяви та заповнити анкети. Крім того, “ліва частина” одразу погодилася на виключення з числа кандидатів до КП(б)У “куркульсько-петлюрівського елементу”, — фактично найактивнішої частини боротьбистів⁷⁵.

Як було сказано вище, з 15 тисячі членів УКП(б) до лав КП(б)У потрапило біля 4 тисяч боротьбистів, тобто лише 27%. Вже через 3 роки М.Скрипник на XII з’їзді РКП(б) повідомляв, що в КП(б)У залишилося лише 118 колишніх боротьбистів, у тому числі всі члени “лівої частини” УКП(б)⁷⁶. Таким чином, можна констатувати: “лівих” взагалі не цікавила доля колишніх однопартійців, без підтримки яких неможливо було розраховувати на потужний вплив всередині КП(б)У.

Проте є серйозні підстави вважати, що мотиви “лівих” були більш прагматичними. М.Шаповал стверджував, що “технічними засобами розкладу опозиції більшовики вживають переважно чотири: терор, брехню, під-

куп і зворушення честолюбства”⁷⁷. Здається, всі наведені засоби мали місце під час ліквідації більшовиками УКП(б).

По-перше — терор. Не викликає сумнівів, що на початку 1920 року, після півторарічної практики впровадження “червоного терору”, керівники опозиційних партій розуміли, що в будь-який момент можуть бути оголошені контрреволюціонерами, а далі, в залежності від обставин, стати черговими “героями” відкритого судового процесу, або жертвами позасудової розправи. Це звичайно мало вплинути на позицію ряду керівників УКП(б).

По-друге — підкуп. У справі по ліквідації УКП(б) фігурують гроші. 26 лютого 1920 року на засіданні ЦК КП(б)У оголошувалося, що боротьбисти (“ліва частина” УКП(б)) засвідчили готовність прийняти умови ліквідації партії, запропоновані більшовиками. Проте “одночасно вони просять відпустити їм гроші”⁷⁸. Вже через три дні ЦК КП(б)У доручив Голові Раднаркому Х.Раковському “довести переговори про злиття до кінця з виробкою маніфесту від боротьбистів” та “видати їм 200000 карбованців від ЦК”⁷⁹. В архівних матеріалах не вдалося знайти документів, які б засвідчили подальшу долю цих грошей, що дозволяє припустити — вони були використані “лівою частиною” УКП(б) для стимулювання процесу саморозпуску партії.

Одночасно поняття “підкуп” збігається з терміном “зворушення честолюбства”. Більшовикам вдалося “приручити” керівну верхівку боротьбистів, запропонувавши Г.Гриньку, П.Любченку, О.Шумському та ін. високі посади в партійно-державному апараті УСРР в разі злиття на умовах більшовиків⁸⁰. Г.Гринько, ще в лютому 1920 року був призначений керівником Наркомосу, О.Шумський та В.Блакитний в березні включені до складу ЦК КП(б)У, а пізніше до них приєднався і Г.Гринь-

ко⁸¹. О.Шумського було введено 24 березня 1920 року до складу Тимчасового бюро ЦК КП(б)У⁸².

Має право на існування ще одна версія: ряд боротьбистів вже давно зробили ставку на більшовиків і певний час, на виконання доручень КП(б)У, вели подвійне життя в стані опозиційних партій.

Підстави для подібних версій дає аналіз ряду фактів з життя одного з найактивніших учасників ліквідації УКП(б) О.Шумського. Відомо, що до Лютневої революції, в 1911—1916 роках, О.Шумський проживав у Москві, де вчився, працював і займався політичною діяльністю. Після повернення на Україну зробив кар'єру в УПСР і потрапив у 1917 році до її ЦК⁸³. Починаючи з цього періоду, діяльність О.Шумського все більше відповідає інтересам більшовиків, ніж його однопартійцям-есерам.

Делегований як член ЦК УПСР до складу Центральної Ради, він зайняв там пробільшовицьку позицію, за що був заарештований і засуджений до розстрілу. На початку 1918 року ініціює розкол УПСР і, керуючи лівою частиною партії, проводить політику узгоджених дій з керівництвом КП(б)У. Того ж року О.Шумський з ризиком для життя зриває роботу Київського губернського з'їзду, де виступає проти політики Директорії. Його заарештовують, але О.Шумському вдається втекти з в'язниці. В різні часи він співпрацює в різних владних структурах разом з керівниками КП(б)У. Після Директорії О.Шумський був членом редколегії газети "Комуніст" — органу ЦК КП(б)У. На початку 1919 р. працював у колегії Наркомату освіти, а з 3 червня 1919 року постановою політбюро ЦК КП(б)У був уведений разом з В.Затонським, М.Левицьким, В.Порайком та ін. до складу Галицького бюро при ЦК КП(б)У. Як зазначалося вище, в 1920 році він в тісному контакті з більшовиками ліквідував УКП(б) і отримав найвищі посади в державно-політичній ієрархії України⁸⁴.

О.Шумський був надзвичайно гордий з того, що брав участь у розгромі УПСР та ліквідації УКП(б): “Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не один, а з цілим загonom... після боїв, які привели до розгрому головної партії українського націоналістичного руху, хребта Центральної Ради, партії українських есерів ... Відомо і те, що в розколі українського національного руху... в об’єднанні лівих, схильних до комунізму елементів цього руху, і в злитті їх з партією більшовиків на мою долю випала роль застрільника і передовика”⁸⁵.

Більшовики напевно вважали О.Шумського “своїм” з травня 1918 року, з моменту розколу УПСР. Принаймні, в березні 1920 року IV конференція КП(б)У видала О.Шумському (серед інших 18 представників УКП(б)) мандат з правом ухвального голосу та визнала його партстаж з травня 1918 року.

В 1933 році заарештованому О.Шумському інкримінувалися дії, яких він ніколи не робив. Через десять років в’язень О.Шумський у листі до Й.Сталіна стверджував: “Я перебрав у пам’яті своє минуле, його головні моменти і ще раз переконався, що ні мої погляди, ні вчинки не суперечили ні програмі, ні етиці Комуністичної партії”⁸⁶.

Після ліквідації УКП(б) більшовики за аналогічним сценарієм знищили Українську партію лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), що була утворена в березні 1919 р. в результаті розколу Української партії лівих соціалістів-революціонерів. На початку 1920 р. у рядах УПЛСР(б) нараховувалося 7700 членів⁸⁷. Партію очолювали В.Качинський, М.Алексєєв, Є.Терлецький.

За період із січня по вересень 1920 р. різноманітні питання, пов’язані з діяльністю цієї партії, 25 разів обговорювалися в ЦК КП(б)У⁸⁸. Від початку утворення УПЛСР(б) більшовики певний час співпрацювали з

борьбистами і підтримували їх. Наприкінці 1919—початку 1920 р. представники боротьбистів входили до складу Всеукраїнського і місцевих органів радянської влади. У березні, у зв'язку з виборами Рад, було прийняте рішення про введення представника боротьбистів у Раднарком України⁸⁹. Наркомат юстиції очолив Є.Терлецький.

Проте після розгрому партії боротьбистов, щоб уникнути консолідації політичної опозиції навколо УПЛСР(б), IV конференція КП(б)У зобов'язала партійні організації розпочати кампанію по дискредитації боротьбистів, одночасно повертаючи до своїх рядів "...борьбистів, що на ділі розривають з контрреволюційною ідеєю створення народництва і протиставлення села місту і цілком переходять на комуністичну платформу"⁹⁰. 15 квітня 1920 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв рішення припинити фінансову підтримку боротьбистів⁹¹.

Через два місяці ЦК КП(б)У почав переговори з ЦК боротьбистів про ліквідацію їхньої партії й умови вступу до Комуністичної партії. 15 червня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У схвалило умови попередньої згоди, за якою ЦК боротьбистів пропонувався прийняти на своєму з'їзді рішення про розпуск партії і входження до КП(б)У. При цьому ЦК УПЛСР(б) погодився провести роботу по підготовці партії до вступу до КП(б)У, "очистивши її від всіх активістських елементів, що примазалися"⁹².

Всередині в УПЛСР(б) розгорнулася боротьба між лівими, очолюваними Є.Терлецьким, та правими на чолі з В.Арнаутовим, С.Мстиславським і Я.Брауном. В губерніях пройшли конференції боротьбистів, більшість з яких "висловилися" за самоліквідацію. Наприкінці липня 1920 р. IV з'їзд УПЛСР(б) прийняв рішення влитися в КП(б)У. Проте ще до з'їзду ЦК УПЛСР(б) циркуляром запропонував парторганізаціям провести партійну мобілізацію і всім членам партії боротьбистів "співпрацювати з комосередками", а

після рішення з'їзду вступити до лав КП(б)У⁹³.

Для прийому до КП(б)У боротьбистів на місцях були створені трійки в складі 2 комуністів і одного боротьбиста. Рішенням ЦК КП(б)У 120 членам УПЛСР(б) як виняток був зарахований стаж не з травня 1919 року, а з початку революційної діяльності в інших партіях⁹⁴.

За вдало проведену операцію по ліквідації УПЛСР(б) до складу ЦК КП(б)У було введено ідеолога боротьбизму Є. Терлецького, М. Алексєєв став кандидатом в члени ЦК КП(б)У.

В середині 1920 року більшовиками було ліквідовано "Українську комуністичну партію Прикарпаття", основу якої склали ветерани УГА. Рішенням ЦК КП(б)У було утворено "Комуністичну партію Галичини і Буковини". Очолювати партію було доручено колишньому члену "лівої частини" УКП(б) В.Порайку та перевіреним більшовикам Михайлику і Коханенку⁹⁵.

Отже, в Україні після 1921 року залишилася одна легальна партія — Українська комуністична партія, яку не було ліквідовано більшовиками з стратегічних причин. Наявність УКП дозволяла більшовикам імітувати певний час наявність відносного політичного плюралізму та демократизму в суспільстві. УКП ніколи не була численною партією. У 1921 р. вона налічувала біля 600 членів⁹⁶, а під час роботи останнього з'їзду, у березні 1925 р., який прийняв рішення про саморозпуск, менше 300 членів⁹⁷. Проте, на думку І.Майстренка, УКП могла конкурувати з КП(б)У в ідейно-теоретичних дискусіях, а партійний орган партії, тижнева газета "Червоний прапор", "теоретично і публіцистично як орган марксистської думки стояла вище всіх тодішніх видань КП(б)У"⁹⁸.

Відразу після розгрому партій боротьбистів та боротьбистів з рядів УКП вибула велика частина партійців, що зрозуміли приреченість УКП. В січні політбюро ЦК

КП(б)У навіть приймає рішення обмежити прийом до своєї партії колишніх укапістів та встановити для них обов'язковий кандидатський стаж не менше 6 місяців⁹⁹. Одночасно політбюро рекомендувало допустити до радянської роботи групу “лівих” укапістів, запропонувавши парткомам утримуватися від прийому їх до КП(б)У¹⁰⁰.

Очевидно “лівим” готувалася роль майбутніх ліквідаторів партії. Це засвідчує той факт, що лідерів цієї групи Кулиниченка, Мазуренка и Сімона було виключено в грудні 1921 року з партії саме з таким звинуваченням¹⁰¹. З цих же причин рішенням ЦК УКП було прийняте рішення “Правобережне бюро ліквідувати..., Полтавський губком розпустити через бездіяльність і розхристаність..., Подільський губком розпустити...”, провести переєстрацію партії¹⁰².

В січні 1923 року політбюро ЦК КП(б)У доручило голові ДПУ Манцеву стосовно УКП “взяти рішучу лінію на внутрішнє розкладання”¹⁰³. Під контролем парткомів та органів ДПУ починає утворюватися “ліва фракція” УКП. В різні часи укапісти оголошували ідеологами та організаторами створення “лівої фракції” О.Шумського¹⁰⁴, Е.Квірінга¹⁰⁵ та В.Балицького¹⁰⁶. “Ліві” не лише проводили розкольницьку діяльність, але й після виключення з партії активно заважали осередкам УКП працювати. Зокрема, в серпні 1924 року представники “лівої фракції” у Чегенівському райпарткомі Катеринославської організації УКП за участю озброєних співробітників ДПУ розігнали збори, провели обшук помешкання і арештували 35 присутніх¹⁰⁷.

Восени 1924 року ЦК КП(б)У доповідав ЦК РКП(б), що завдяки діяльності “лівих” в партії поглиблюється розкол. А з огляду на те, що “УКП стає легальним центром всіх антирадянських елементів на Україні”, 7 листопада пленум ЦК КП(б)У постановив “вважати за необ-

хідне взяти курс на ліквідацію УКП. План ліквідації розробити політбюро”¹⁰⁸. За висловленням керівництва КП(б)У, бажано для самоліквідації використати ліву фракцію УКП”¹⁰⁹.

Усвідомлюючи приреченість УКП, її керівництво апелювало до виконкому Комінтерну, порушивши клопотання визнати за партією право представляти в Комінтерні Україну. Проте це була цілком відчайдушна і безперспективна спроба продовжити власне існування. Як і очікувалося, 24 грудня 1924 р. президія виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП і її лівої фракції. Постанова містила рекомендацію допустити укапістів до прийому в КП(б)У, а представників лівої частини прийняти на пільгових умовах¹¹⁰.

9 січня 1925 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення “погодитися на скликання ліквідаційного з’їзду УКП”, одночасно вважаючи “недоцільним скликання з’їзду лівої фракції УКП”¹¹¹.

IV з’їзд УКП відбувся в Харкові 1—4 березня 1925 р. На ньому було 40 делегатів з правом вирішального і шість з правом дорадчого голосу¹¹². Характерно, що всі члени президії та секретаріату від укапістів: Авдієнко, Драгомарецький, Річицький, Михайловський, Приходько, Манжелій, Кіяниця, Дідич, Магро, Петренко, Ковбаса та Бут в 1920—1924 роках зазнавали з боку більшовиків репресій. На з’їзд як гості були запрошені представники ЦК КП(б)У Г.Петровський, Е.Квіринг, В.Чубарь, І.Клименко, М.Скрипник, М.Попов, П.Буценко, К.Кіркїж¹¹³.

Як і очікувалося, з’їзд прийняв резолюцію про те, що “цілком і повністю приймає постанову виконкому Комінтерну про УКП і постановляє: “вважати... УКП як окрему партію розпущеною, всі організації і парткоми УКП розпустити”. З’їзд закликав членів і кандидатів УКП “вступити до КП(б)У через партійну комісію”¹¹⁴.

Політбюро ЦК КП(б) доручило комісії з прийому до партії колишніх членів УКП закінчити роботу протягом місяця¹¹⁵. Члена ЦК УКП А.Річицького трохи пізніше було обрано кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

Таким чином, можна стверджувати:

— завдяки проведенню більшовиками організованої кампанії вдалося розколоти, розпорошити ряд впливових політичних партій, діючих в Україні, зокрема УПСР, УСДРП, Бунд, ЄКП, УКП(б), УПЛСР(б), УКП та ін.;

— організація розколів, як правило, обумовлювалась наявністю в опозиційних партіях лівих (активно співпрацюючих з більшовиками) груп, керівництво яких проводило курс на згортання власних організаційних структур;

— на певному етапі організації розколів сприяло залучення членів ряду зліквідованих більшовиками партій до радянської роботи. За даними партійного перепису, станом на 1 квітня 1922 року в КП(б)У нараховувалося 4647 вихідців з інших партій. Зокрема, з РСДРП — 1932, правих есерів — 771, лівих есерів — 462, анархістів — 104, боротьбистів — 45, боротьбистів — 118, УКП — 34, Бунду — 715, інших єврейських партій — 308, інших партій — 257¹¹⁶. У річному звіті ЦК КП(б)У VIII Всеукраїнській конференції відмічалось, що вихідці з інших партій становлять біля 30% керівних кадрів Радянської України¹¹⁷;

— 1925 рік став останнім роком, коли в Україні ще існували залишки багатопартійності. Отримавши повну і необмежену владу, більшовики, у подальшому за рахунок чисток та репресій лише підсилювали безальтернативність свого панування.

ПРИМІТКИ

¹ Из истории гражданской войны и интервенции. 1917—1922 гг. — М., 1974. — С. 123.

- 2 Ленін В.І. Звіт ЦК VII з'їзду РКП(б) // Повн. збір. твор. — Т. 38. — С. 134.
- 3 Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918) // *Летопись революции*. — 1923. — № 4 — С. 121.
- 4 Курас І. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — С. 183.
- 5 Курас І. Повчальний урок історії. — К., 1986. — С. 122.
- 6 Там само. — С. 124.
- 7 Там само. — С. 125.
- 8 Ленін В.І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації // Повн. збір. твор. — Т. 37. — С. 335.
- 9 Ленін В.І. Доповідь VIII з'їзду РКП(б) про партійну програму // Повн. збір. твор. — Т. 38. — С. 164.
- 10 Полушкина В. Рост влияния большевиков в массах и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Дис. канд. іст.н... — К., 1971. — С. 86.
- 11 Там само. — С. 87-88.
- 12 Курас І. Вказ. праця. — С. 128.
- 13 Програма Української Комуністичної партії, ухвалена Першим установчим з'їздом УКП 22-25 січня 1920 р. — Вінниця, 1920. — С. 14.
- 14 Спирин Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. — М., 1977. — С. 311-312.
- 15 Курас І., Полушкина В. До питання про політичний і організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917—1920 рр.) // *Наукові праці з історії КПРС*. — 1968. — Вип. 22. — С. 82.
- 16 Солдатенков В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918—1920 рр.) — К., 1999. — С. 81.
- 17 Центральний Державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 43, оп. 1, спр. 2. — Арк. 136.
- 18 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 44-45.
- 19 Боротьба — 1919. — 9 лютого.
- 20 Полушкина В. Вказ. праця. — С. 82.
- 21 Пирог Р. Организационно-политическое укрепление КП(б)У (октябрь 1918 — март 1919 гг.) // *За власть Советов на Украине*. — К., 1988. — С. 174.
- 22 Махно І. Воспоминания. — К., 1991. — Т. 2. — С. 82.
- 23 ЦДАГО України. — Ф. 2, оп. 20, спр. 9. — Арк. 35.
- 24 Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1. — Арк. 13.
- 25 Там само. — Арк. 36.

- 26 Там само. — Ф. 43, оп. 1, спр. 81. — Арк. 2-3.
- 27 Курас І. Вказ. праця. — С. 239.
- 28 Там само. — С. 247.
- 29 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференціях і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 44-45.
- 30 ЦДАГО України. — Ф. 41, оп. 1, спр. 31. — Арк. 11.
- 31 Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 6. — С. 183-184.
- 32 Курас І. Вказ. праця. — С. 247.
- 33 ЦДАГО України. — Ф. 41, оп. 1, спр. 36. — Арк. 58-59.
- 34 Там само. — Арк. 97.
- 35 Там само. — Ф. 1, оп. 7, спр. 1. — Арк. 14.
- 36 Спирин Л. Вказ. праця. — С. 400.
- 37 Курас І. Вказ. праця. — С. 291.
- 38 Спирин Л. Вказ. праця. — С. 401.
- 39 Курас І. Вказ. праця. — С. 291.
- 40 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 13. — Арк. 17.
- 41 Правда. — 1921. — 20 марта.
- 42 Курас І. Вказ. праця. — С. 291.
- 43 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 94. — Арк. 183.
- 44 Там само. — Ф. 41, оп. 1, спр. 31. — Арк. 6.
- 45 Там само. — Спр. 173. — Арк. 12.
- 46 Там само. — Арк. 20.
- 47 Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 13. — Арк. 83.
- 48 Там само. — Ф. 41, оп. 1, спр. 153. — Арк. 71.
- 49 Там само. — Спр. 173. — Арк. 54.
- 50 Там само. — Спр. 153. — Арк. 73.
- 51 Там само. — Арк. 90.
- 52 Полушкина В. Вказ. праця. — С. 288-289.
- 53 Там само. — Спр. 291.
- 54 Курас І. Вказ. праця. — С. 282.
- 55 Ленін В.І. Проект резолюції про Українську партію боротьбистів. // Повн. збір. твор. — Т. 40. — С. 118.
- 56 Курас І. Вказ. праця. — С. 283.
- 57 ЦДАГО України. — Ф. 2, оп. 1, спр. 46. — Арк. 6.
- 58 Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 57. — Арк. 16.
- 59 Там само. — Арк. 18.
- 60 Курас І. Вказ. праця. — С. 284.
- 61 Комуніст. — 1920. — 29 февраля.
- 62 Клинтух Ю. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. — К., 1972. — С. 42.
- 63 ЦДАГО України. — Ф. 43, оп. 1, спр. 70. — Арк. 20.

- 64 Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм і трагічні ілюзії. — К., 1997. — С. 37.
- 65 Курас И. Вказ. праця. — С. 286.
- 66 Ленін В.І. Телеграма Х.Г. Раковському. Телеграма у Президію Всеукраїнської конференції боротьбистів. Телефоніограма Й.В. Сталіну. Телеграма О.Я. Шумському // Повн. збір. твор. — Т. 51. — С. 142, 162, 167, 168.
- 67 Пролетарская правда. — 1920. — 25 марта.
- 68 Курас И. Вказ. праця. — С. 287.
- 69 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 7. — Арк. 1; — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. — Арк. 72.
- 70 Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У. — К., 1961 — С. 100.
- 71 Бачинський П. Панас Петрович Любченко. — К., 1971. — С. 287.
- 72 Курас И. Вказ. праця. — С. 287.
- 73 Ленін В.І. Доповідь ЦК ІХ зїзду РКП(б) // Повн. збір. твор. — Т. 40. — С. 254.
- 74 Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 187.
- 75 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. — Арк. 73.
- 76 Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 572.
- 77 Шаповал М. Революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 108.
- 78 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 57. — Арк. 18.
- 79 Там само. — Арк. 20.
- 80 Кульчицький С. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. (1919-1928 рр.). — К., 1996. — С. 82.
- 81 Польовий Л. Нарком Григорій Грицько // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 334.
- 82 Ленін В.І. Телефоніограма Й.В. Сталіну // Повн. збір. твор. — Т. 51. — С. 167
- 83 Панчук М. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. — К., 1989. — С. 319-320.
- 84 Там само. — С. 320-321.
- 85 Там само. — С. 322.
- 86 Там само. — С. 330-331.
- 87 В.И. Ленин и победа Октябрьской революции на Украине. — К., 1967. — С. 271.
- 88 Курас И. Вказ. праця. — С. 271.
- 89 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 57. — Арк. 30.

- 90 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференціях і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1 — С. 87.
- 91 Курас И. Вказ. праця. — С. 289.
- 92 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. — Арк. 115.
- 93 Там само. — Ф. 16, оп. 1, спр. 1. — Арк. 8-9.
- 94 Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. — Арк. 164.
- 95 Стахов М. Третя советська республіка в Україні. — Нью-Йорк, 1968. — С. 116.
- 96 ЦДАГО України. — Ф. 8, оп. 1, спр. 9. — Арк. 23.
- 97 Там само. — Спр. 16. — Арк. 4.
- 98 Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. — Нью-Йорк, 1967. — С. 91-92.
- 99 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 18. — Арк. 118.
- 100 Там само. — Спр. 13. — Арк. 1.
- 101 Там само. — Ф. 8, оп. 1, спр. 4. — Арк. 60.
- 102 Там само. — Арк. 66.
- 103 Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 40. — Арк. 10-11.
- 104 Там само. — Ф. 8, оп. 1, спр. 119. — Арк. 122.
- 105 Там само. — Спр. 100. — Арк. 24.
- 106 Там само. — Спр. 131. — Арк. 8.
- 107 Там само. — Спр. 100. — Арк. 24.
- 108 Там само. — Ф. 1, оп. 16, спр. 34. — Арк. 19.
- 109 Курас И. Вказ. праця. — С. 301.
- 110 Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП. — С. 149.
- 111 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 58. — Арк. 4.
- 112 Там само. — Ф. 8, оп. 1, спр. 43. — Арк. 109.
- 113 Там само. — Спр. 119. — Арк. 122.
- 114 Там само. — Арк. 314.
- 115 Курас И. Вказ. праця. — С. 306
- 116 Равич-Черкасский Н. История коммунистической партии (большевиков) Украины. — Харьков, 1923. — С. 241.
- 117 Годовой отчет ЦК КП(б)У к VII Всеукраинской конференции (апрель 1923 — апрель 1924). — Харьков, 1924. — С. 64.
- 118 ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 327. — Арк. 82.